

Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida

Judith Muñoz-Saavedra

UNIVERSITAT DE BARCELONA, ESPANYA

judithmunoz@ub.edu

ORCID: 0000-0002-2733-0988

María Soledad Ascencio Cortés

UNIVERSIDAD DE LAS AMÉRICAS, XILE

masedad.ascencio@edu.udla.cl

ORCID: 0000-0002-2361-5097

Zoila Madrid Rossel

UNIVERSIDAD NACIONAL AUTÓNOMA DE HONDURAS

zoila.madrid@unah.edu.hn

ORCID: 0000-0001-9225-6932

Rebut: 12/05/2021

Acceptat: 13/05/2022

RESUM

L'objectiu d'aquest article és presentar la relació i confluència entre els agenciaments feministes i les estratègies de resistències dels moviments de dones indígenes de Mesoamèrica a través de la figura de l'activista indígena hondurenya Berta Cáceres Flores, assassinada en 2016. D'acord amb això, s'analitza el discurs de Cáceres com a líder del Consell Cívic d'Organitzacions Populares i Indígenes d'Hondures (COPINH), entre 2009 i 2016, a partir de tres dimensions analítiques centrals: agenciament, estratègies de resistència i feminismes comunitaris-indígenes. L'estratègia metodològica seguida, centrada en l'anàlisi sociològica del discurs, destaca la composició del discurs a partir d'un conjunt de categories, la comprensió del context de producció i la seua interpretació com a pràctica social. Els resultats de l'estudi apunten al fet que el posicionament discursiu de Cáceres encarna la confluència entre les resistències indígenes i els agenciaments feministes, és a dir, la defensa comunitària del territori-terra i del territori-cos, en resposta a la crisi capital-vida i la mercantilització dels béns comuns. D'igual manera, aquest treball problematitza el relat hegemònic del neoliberalisme posant en valor propostes emanades des de les subjectivitats que resisteixen davant el patró de poder capitalista colonial, i que s'expressen en pràctiques basades en «el comú», la cura, la reciprocitat, la vida en comunitat vinculada a la naturalesa i la prioritització de la reproducció de la vida.

Paraules clau: feminismes del sud; anàlisi del discurs; Hondures; Amèrica Llatina; capitalisme; medi ambient.

ABSTRACT. *Berta Cáceres, Agency and Resistance: A Feminist-indigenous interpellation to the capital / life crisis*

This article explores the relationship between and the intersection of Feminist agencies and indigenous women's resistance movement strategies in Mesoamerica by focusing on Honduran indigenous activist Berta Cáceres Flores, who was murdered in 2016. Cáceres's speeches as leader of the Honduran Civic Council of Popular and Indigenous Organisations (COPINH) between 2009 and 2016 are analysed through the lens of three key topics: Agency; Resistance strategies; Grassroots-indigenous Feminism. The methodology used in this paper builds on Sociological Discourse Analysis (SDA) and highlights the structure of discourse based on categories such as the context of production and its interpretation as a social practice. The study's findings lead to the idea that Cáceres' discursive position embodies the junction between indigenous resistance and Feminist agencies, which is to say the grassroots defence of land and body as a response to the capital-life crisis and the commodification of common goods. The paper also questions Neo-Liberalism's hegemonic narrative as it showcases subjective proposals forming part of resistance to colonial capitalist power. These subjectivities are expressed in practices based on 'commons', care, reciprocity, community life linked to nature, and the priority given to life's reproductive cycle.

Keywords: feminisms of the south; discourse analysis; Honduras; Latin America; capitalism; environment.

SUMARI

- Introducció
- Agenciament, resistències i defensa del territori: altres maneres de pensar i habitar el món
- Feminismes per a enfrontar la crisi capital/vida
- Hondures: feminismes, moviment indígena i territori
- Metodologia
- Resultats
- Discussió i conclusions
 - Agenciament
 - Estratègies de resistència
 - Feminismes indígenes-comunitaris
 - Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Judith Muñoz-Saavedra. Universitat de Barcelona, Facultat d'Educació, Departament de Didàctica i Organització Educativa. Campus de Mundet: passeig de la Vall d'Hebron, 171, 08035, Barcelona.

Citació suggerida / Suggested citation: Muñoz-Saavedra, J., Ascencio-Cortés, M. S., i Madrid Rossel, Z. (2023). Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 57-72. DOI <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.4>

INTRODUCCIÓ

L'alçament zapatista de 1994, Chiapas-Mèxic, marca una fita a partir de la qual emergeix una onada de moviments globals o «altermundistes» de contes-tació al neoliberalisme que va tenir entre les seues

principals característiques la regeneració i la revitalització dels moviments indígenes i de llauradors a Amèrica Llatina (Pleyers, 2018). Segons Svampa (2010), el zapatisme obri un nou cicle d'acció col·lectiva que incorpora progressivament diferents

lluites davant del model de desenvolupament neoextractivista instal·lat a la regió. Un model, segons Harvey (2004), «d'acumulació per desposseïció» que facilita la concentració i expansió capitalista gràcies a la sobreexplotació, les despulles i el saqueig dels recursos naturals. En aquest marc, aquells moviments indígenes i de llauradors que lluiten per la defensa dels seus territoris, la preservació dels recursos naturals i la biodiversitat van adquirint rellevància global com a referent de resistències i alternatives davant del model hegemònic de desenvolupament, basat en el paradigma modernitzador associat al creixement econòmic il·limitat (Estermann, 2012).

Amb el segle XXI s'inicia una nova etapa de lluites globals, en què els moviments de dones adquireixen protagonisme internacional, resignificant el lema «El que és personal és polític» i apropiant-se de les xarxes socials per a denunciar/visibilitzar els diferents tipus de violència que pateixen (Muñoz-Saavedra, 2019). Mobilitzacions amb una important presència d'expressions feministes nascudes a Amèrica Llatina, regió on aquests processos polítics es potencien en un marc de remobilització social i qüestionaments a l'avanç de les polítiques neoliberals i neoconservadores (Forstenzer, 2019) i que reben la influència de paradigmes interseccionals i epistemologies que recullen experiències de vida de dones subalternes: indígenes, llauradores, afrodescendents, migrants, lesbianes, pobres, mestisses (Villarreal, 2018).

En aquest context, una figura que encarna ambdues lluites globals és la de Berta Cáceres Flores,¹ assassinada en 2016, que, segons Curiel (2019), va ser capaç de comprendre com s'imbriquen el racisme, el sexisme i el classisme amb les polítiques neocolonials extractivistes. Cáceres, originària del poble Lenca i fundadora del Consell Cívic d'Organitzacions Populars i Indígenes d'Hondures (a partir d'ara, COPINH), va liderar la defensa del territori davant de l'extractivisme i va esdevenir

una icona mundial del moviment ambientalista² per la seua oposició a la construcció de la central hidroelèctrica Agua Zarca al riu Gualcarque, sagrat per al poble Lenca. Pel seu posicionament antipatriarcal, també és considerada una font d'inspiració per al feminisme (Korol, 2018), tal com es recull en textos ecofeministes (Herrero, 2017), del feminisme popular (Korol, 2018), del feminisme de(s)colonial (Curiel, 2019) i d'aquell que es teixeix «des de les cosmogonies, les espiritualitats i l'ancestralitat» (Korol, 2018: 233).

Aquest article busca analitzar el discurs de l'activista indígena hondurenysa Berta Cáceres per a observar la relació i confluència de les resistències indígenes i els agenciaments feministes en el marc de la defensa comunitària del territori-terra i del territori-cos (Cabnal, 2010; Ulloa, 2021). El document comprén sis apartats, els tres primers orientats a la comprensió del context de producció del discurs i els conceptes teòrics que guien la seua anàlisi i els tres següents per a presentar metodologia, resultats i discussió/conclusions.

AGENCIAMENT, RESISTÈNCIES I DEFENSA DEL TERRITORI: ALTRES MANERES DE PENSAR I HABITAR EL MÓN

Després del denominat «consens de Washington» (1989), les agències internacionals van promoure als països en vies de desenvolupament un paquet de mesures³ que van facilitar l'expansió de les polítiques neoliberals a escala global (Reyes i Fiorino, 2019; Harvey, 2004). Després de dècades d'aplicació d'aquestes polítiques, els resultats mostren una escassa reducció de la pobresa (Reyes i Fiorino, 2019), l'aprofundiment de les desigualtats globals (Milanovic, 2018) i l'aparició de conflictes socioambientals relacionats amb la mercantilització dels béns comuns i la liberalització comercial (Shiva, 2020).

1 Per a aprofundir, es recomana el documental *Las semillas de Berta* (Entrepueblos, 2019) i els textos referenciats de Korol (2018) i Curiel (2019).

2 En 2015 va rebre el Premi Goldmam, que reconeix els/les principals defensors/ores del medi ambient.

3 Disminució d'aranzels, liberalització del comerç, reducció de l'Estat, privatització de serveis i béns públics.

Coincidint amb el malestar per aquestes mesures, a Amèrica Llatina van anar sorgint algunes propostes polítiques rellevants per a fer front als postulats economicistes de les teories hegemòniques del desenvolupament i el model d'acumulació capitalista. Una d'aquestes és el moviment zapatista, i una altra, el paradigma del «Buen Vivir» o *sumak kawsay*, inspirat en una pluralitat de cosmovisions dels pobles andins, habitants de l'Equador i Bolívia (Cabnal, 2010). Ambdós moviments plantegen el rebuig a l'hegemonia del capitalisme neoliberal, però són, alhora, propostes ontològiques, epistemològiques i axiològiques sobre una altra manera de conèixer, coexistir i habitar el món. Per a Quijano (1999), el «Buen Vivir» es basa en pràctiques socials que busquen la producció i reproducció de la vida col·lectiva/comunitària, associades a una manera d'existència social alternativa al patró de poder lligat al desenvolupament capitalista i al projecte colonial europeu. El que, per a Acosta (2020), implica passar d'un model antropocèntric destructor a un de sociobiocèntric emancipador que assegure la integralitat dels processos naturals i garantisca l'energia preservant la biodiversitat.

En aquestes propostes, el territori constitueix un espai d'autonomia, creació de relacions socials i construcció de subjectivitats polítiques (Svampa, 2019); on la resistència contra el capital extractiu es transforma, utilitzant termes de Giroux (1992), en una «estratègia emancipatòria» o una forma de «contestació dels subalterns» (Santos, 2018) que busca desarticlar les diferents formes de dominació que s'apropien del territori de manera material i simbòlica. Amb les resistències sorgeixen alternatives, com el gir «ecoterritorial», amb el qual Svampa (2019) es refereix a la construcció de marcs d'acció col·lectiva que es nodreixen dels significats, els coneixements i les propostes de paradigmes com el «Buen Vivir». Marcs que funcionen, simultàniament, com a estructures de significació i esquemes d'interpretació contestataris o alternatius.

En un context més ampli, estudis crítics del desenvolupament i postdesenvolupament plantegen

que el món travessa per una crisi civilitzatòria⁴ (Estermann, 2012; Rauber, 2016), en què el col·lapse mediambiental revela el fracàs del capitalisme global i dels models de desenvolupament basats en l'extractivisme i el creixement il·limitat que el sustenten. Models que, segons Ojeda i Vilarreal (2020), estan guiats des d'un projecte de modernitat occidentalitzada amb un marcat caràcter colonial i eurocèntric que homogeneïtza els pobles i considera que el benestar només pot ser mesurat segons els estàndards materials occidentals.

Les conseqüències de la crisi, com a crisi global, també afecten els denominats països «postindustrials» (Milanovic, 2018). Sobre aquest tema, Pérez-Orozco (2019) assenyala que la creixent desigualtat i precarització de la vida, producte del declivi dels estats de benestar i les mesures adoptades per a enfrontar la crisi de l'any 2008, haurien generat un afebliment de les xarxes de protecció social i l'aprofundiment de la mercantilització de la vida. Davant d'això, alguns moviments socials busquen alternatives per a protegir els béns comuns i s'intensifiquen les experiències d'economia social i solidària (Madrilonia.org, 2011). Així, tal com apunta Garay (2008), el pensament indigenista del «Buen Vivir» i del zapatisme coincideix amb els creixents debats internacionals desenvolupats entorn de paradigmes com el dels comuns: els *commons*, el procomú, els béns comuns i la gestió comunitària (Federici, 2020; Shiva, 2020).

FEMINISMES PER A ENFRONTAR LA CRISI CAPITAL/VIDA

En la mateixa línia, l'economia feminista assenyala que el model de desenvolupament hegemònic planteja un conflicte irreconciliable entre l'acumulació de *capital* i la sostenibilitat de la *vida* (Pérez-Orozco, 2019). La crisi *capital-vida* ha sigut

4 Entesa com una sèrie de crisis que s'intersecten: 1) ecològica/climàtica, 2) colonial/creixentista, 3) de la modernitat globalitzada i 4) de les cures i la sostenibilitat de la vida (Estermann, 2012).

abordada i enriquida des de diferents expressions del feminisme llatinoamericà. El feminisme popular (Korol, 2016; Zapata, 2007), basat en experiències d'economia solidària que fan front al neoliberalisme, planteja la necessitat de superar la dicotomia entre la producció de mercaderies i la reproducció de la vida. En el camp epistemològic, els feminismes de(s)colonials (Lugones, 2008; Curiel, 2019; Espinosa, 2019) qüestionen les bases colonials i racistes de l'acumulació capitalista de les societats modernes. Mentre que els feminismes comunitaris i indígenes (Gargallo, 2013; Cabnal, 2010; Guzmán i Triana, 2019), des de les seues pràctiques comunitàries i cosmovisions, interroguen el paradigma economicista dominant que situa l'*homo economicus* en el centre de la vida.

Igual que altres moviments socials, l'emergència d'aquestes expressions feministes a Amèrica Llatina s'imbrica i interrelaciona amb els fenòmens socials i polítics que han configurat la regió en els últims cinquanta anys. Seguint Carosio (2012), Amèrica Llatina és un territori en el qual les vivències de resistència de les dones han estat associades a processos com ara revolucions, guerrilles, dictadures i construcció de pau, la qual cosa ha donat lloc a la constitució de diferents feminismes antihegemònics i anticolonials. Mirades crítiques que, en alguns casos, coincideixen amb l'ecologisme en el reconeixement de l'eco i interdependència humana (Svampa, 2019; Pérez-Orozco, 2019) i amb l'anticapitalisme en el qüestionament del paradigma neoliberal com a generador d'injustícies globals (Federici, 2020).

Aquesta varietat de coneixements, experiències, pràctiques polítiques i comunitàries —que inclouen processos de canvis individuals i acció col·lectiva per a transformar les estructures que subordinen les dones— fonamenten la idea d'una agència feminista (Kabeer, 2021). Des d'aquesta perspectiva, l'agència s'entén en una doble dimensió: d'una banda, es relaciona amb l'autonomia i la capacitat d'actuar intencionalment per a aconseguir determinats fins i, d'altra banda, es consideren els límits estructurals que n'impedeixen el desplegament, però que no

l'anul·len. Seguint Martínez (2019) i Medina (2018), això fa possible que des d'algunes situacions de vulnerabilitat estructural s'activen processos de subjectivació política —individuals i col·lectius— que generen agenciaments orientats a contrarestar lògiques de poder i control hegemòniques, quedant les pràctiques i experiències de resistència indissolublement lligades a l'agència.

Un corrent feminista que pareix conjuminar la imbricació resistència-agència és el feminisme indígena i comunitari. Segons Ulloa (2021), «els feminismes indígenes aporten a les ciències socials replantejaments conceptuals i metodològics dels àmbits polític, espacial i col·lectiu, a partir de la seua fluïdesa i relacionalitat, que busquen transformar el capitalisme a partir de la defensa de la vida» (p. 38). Un enfocament relacional que disputa les lògiques individualistes del relat hegemònic del neoliberalisme a partir de propostes emanades des de les subjectivitats que, segons Quijano (1999), van sobreviure al patró de poder capitalista colonial. Això s'expressa en pràctiques basades en «el comú», la cura, la reciprocitat, la vida en comunitat vinculada a la naturalesa i la prioritització de la reproducció de la vida.

Així, aquesta idea de comunitat no es redueix a l'estrictament territorial o a l'administració dels béns comuns, sinó que introdueix noves categories epistemològiques dins del feminisme com el territori-cos i el territori-terra, a través de les quals s'expressen altres maneres de conèixer i sentir el món (Guzmán i Triana, 2019; Torres, 2018). La relació cos-territori-terra al·ludeix a interpretacions cosmològiques i polítiques emanades de relacions de reciprocitat i afectació mútua, que conceben el territori i el que no és humà com a éssers vius amb els quals es comparteixen vivències i pràctiques; per tant, quan hi ha violència contra els territoris, també hi ha violències contra els cossos, i viceversa (Ulloa, 2021).

Al seu torn, les feministes comunitàries plantegen una mirada crítica sobre l'opressió sexual de les dones, territori-cos, identificant la intersecció entre el

model capitalista neoliberal i la condició colonial en la subjugació de les dones rurals i indígenes. Segons Cabnal (2010) i Guzmán i Triana (2019), aquesta mirada no idealitza les cultures i cosmovisions prehispaniques, ja que també identifica pràctiques opressives i patriarcals en les pròpies cultures originàries i denuncia la misogínia dins d'algunes expressions polítiques del zapatisme o del «Buen Vivir». Per això, la seua proposta «suggereix una doble despatriarcalització dels diferents territoris davant de les formes d'opressió del capitalisme, però també del patriarcat ancestral» (Torres, 2018: 237). Aquests processos encarnen un tipus de resistència que, utilitzant categories de Giroux (1992), sorgeixen des de l'interès ancestral emancipatori per a desarticlar tres estructures o formes de dominació, explícites i implícites, que s'interrelacionen i reforcen entre si: capitalisme, patriarcat i colonialitat; en què les dones, com a transmissores dels sabers tradicionals i guardianes de la terra, contribueixen a reforçar la identitat col·lectiva i generar cohesió davant de la desposseïció (Federici, 2020).

En aquest procés d'agenciament, resistència i defensa del territori, les dones indígenes coincideixen amb els enfocaments ecofeministes⁵ que critiquen el sistema d'acumulació capitalista basat en l'extractivisme dels recursos naturals dels països perifèrics (Bosch, A., Carrasco, C., i Grau, E., 2005) i, en particular, amb l'ecofeminisme espiritualista i del sud. Aquest últim posa en valor les cosmovisions i les tradicions filosòfiques religioses dels pobles no occidentals plantejant una mirada crítica del patriarcat i el sistema econòmic desenvolupista des de la concepció de poder Nord-Sud. Situa en el punt de mira el que denominen model de «mal desenvolupament», que imposa la seua cultura positivista i estructura productivista sobre els territoris del Sud global, infravalorant i destruint formes de vida locals i tradicionals (Shiva, 1988; 2020). A Amèrica Llatina, aquest corrent, que sorgeix arran del pensament

teològic ecofeminista⁶ (Guevara, 1989), sosté una postura crítica respecte dels sistemes de dominació i assenyalava que la justícia social implica ecojustícia.

Aquests enfocaments espirituals han rebut crítiques per les seues coincidències amb l'ecofeminisme clàssic o essencialista, que defensa l'existència d'una naturalesa o essència femenina per a revalorar els atributs femenins depreciats, i per a incorporar la dimensió espiritual que atorga un caràcter sagrat a la naturalesa i la vida, aspectes que sovint resulten incomprensibles per a l'ecofeminisme occidental (Puleo, 2002). En particular, són criticats per l'ecofeminisme constructivista que problematitza l'articulació entre dona i adjudicació de determinades característiques biològiques, argumentant la necessitat de trencar amb la racionalitat patriarcal i superar els dualismes jerarquitzats: naturalesa/cultura, dona/home, cos/ment, afectivitat/racionalitat, matèria/esperit que legitimen la subordinació de les dones (Plumwood, 1993).

HONDURES: FEMINISMES, MOVIMENT INDÍGENA I TERRITORI

A inicis dels anys noranta, els processos de pau a Centreamèrica⁷ van significar la redefinició del moviment revolucionari de confrontació cap a un de negociació, context en què es comencen a perfilar organitzacions de dones de caràcter autònom (Madrid, 1998). Les primeres pràctiques feministes centreamericanes adquireixen diferents denominacions, però la tendència que s'instal·la amb més força és el feminisme popular, recollint experiències desenvolupades a Mèxic i Sud-amèrica. Segons Zapata (2007), aquest «va ser desenvolupat per dones en situació de pobresa que van articular la lluita de classes amb l'apropiació i reinterpretació del feminisme durant el seu involucrament en moviments socials» (p. 12).

5 En l'ecofeminisme conflueixen diferents tendències: clàssic, essencialista-dualista, espiritualista i constructivista (Puleo, 2002).

6 Vinculat amb la teologia de l'alliberament.

7 Acords d'Esquipulas I (1986) i II (1987).

Una fita rellevant per a la visibilització del feminisme a la regió va ser l'organització de la VI Trobada Feminista Llatinoamericana i del Carib (1993), a El Salvador, i la trobada feminista centreamericana preparatòria (1992). D'aquest procés, n'emergeixen dos projectes regionals: La Corriente, que va conformar i va liderar el feminisme institucional, i Las Próximas, articulades des d'un feminisme autònom. La Corriente impulsa canvis legislatius i institucionals, principalment en dues línies: la participació política i la Llei contra la violència domèstica, en una lògica que promou la modernització estatal i els canvis en les relacions polítiques. S'instal·la un feminisme dominant, el de la igualtat, i, a partir d'aquest horitzó, les organitzacions que assumeixen la representació de la societat civil davant de l'Estat formalitzen pràctiques i discursos entorn de la igualtat i la incidència política (Paradis i Matos, 2012).

A principis de segle, l'afebliment dels moviments socials tradicionals, la desmobilització de les guerrilles i les «obertures democràtiques» i econòmiques obrin un escenari de protagonisme de nous moviments socials. El COPINH, fundat en 1993, mobilitza les demandes dels pobles indígenes, impulsant, entre altres coses, la ratificació del Conveni 169, la lluita per la desmilitarització del país i l'oposició als tractats de lliure comerç, de manera articulada amb altres moviments socials del continent com el zapatista.⁸ Processos que conflueixen amb l'arribada al poder de governs progressistes, l'impuls de projectes com l'ALBA (Aliança Bolivariana de les Amèriques), el Fòrum Social Mundial i la proposta del socialisme del segle XXI.

La crisi financera de 2008 marca l'inici d'un reajustament del sistema capitalista transnacional, en què els Estats Units dirigeixen novament la seua mirada a Amèrica Llatina, impulsant processos militars-polítics que afebleixen les iniciatives d'integració llatinoamericana (Paz Rada, 2017). El

colp d'estat a Hondures, 2009, constitueix el punt de partida de la nova reconfiguració i dominació militarista en països com Guatemala, Hondures i El Salvador.

No obstant això, després del colp, la ciutadania s'organitza en el Front Nacional de Resistència, impulsat, entre altres, per feministes en resistència i COPINH. Aquest moviment trenca la lògica d'acció col·lectiva institucionalitzada per a donar pas a un moviment caracteritzat per la diversitat i multiplicitat d'actors polítics. En aquest procés coincideixen els moviments socials tradicionals amb els nous, produint-se una trobada històrica entre el moviment indígena i negre amb el moviment feminista, que s'articulen per a fer front al capitalisme extractiu i patriarcal, la qual cosa s'expressa en la lluita pel cos i el territori. Suárez (2013) sintetitza aquesta proposta historicocontextual, teòrica, ètica i estètica de les dones a Centreamèrica com un emergent feminisme assentat en comunitats i connectat amb les lluites pel territori, la cultura pròpia, els cossos i la vida.

METODOLOGIA

Per a establir el corpus de continguts, es va optar per focalitzar l'anàlisi de discurs en el període comprès entre el colp d'estat d'Hondures (2009) i l'assassinat de Cáceres (2016), examinant materials audiovisuals generats en el període. A partir d'això, s'estableix una mostra intencionada (Salgado, 2018) que permet la selecció de les unitats d'anàlisi d'acord amb criteris preestablits, fonamentats en la teoria i en la necessitat de configurar un corpus que reflectís el desenvolupament del pensament de Cáceres i la seua trajectòria política. La mostra integra cinc vídeos documentals (Quadre 1) que reuneixen entrevistes realitzades a Cáceres i algunes de les seues intervencions en esdeveniments internacionals com a representant del COPINH. Els criteris de selecció van ser: fase temporal (2009-2016), rellevància del material i disponibilitat d'accés.

⁸ Més informació sobre la trajectòria i els alineaments polítics del COPINH en Barra (2019).

Quadre 1 Materials audiovisuals inclosos en el corpus de text

Títol	Any de publicació	Descripció
<i>Pañuelos en Rebeldía</i>	2009	Vídeo que recull la intervenció de Berta Cáceres en una trobada realitzada pel Col·lectiu Pañuelos en Rebeldía en 2009, a Buenos Aires. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=hr6e4DcdDFc
<i>Discurso ceremonia de entrega Premio Ambiental Goldman</i>	2015	Vídeo que recull la intervenció de Berta Cáceres durant la cerimònia de lliurament. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=dVKBYbZXCvg
<i>Con sus propias palabras</i>	2016	Vídeo que recull una entrevista realitzada a Berta Cáceres en 2012. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=AR1kwx8b0ms
<i>Guardiana de los ríos</i>	2016	Documental que reuneix fragments d'entrevistes realitzades a Berta entre 2009 i 2015. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=J13jk_LGVqc
<i>Las revoluciones de Berta</i>	2016	Documental que reuneix fragments d'entrevistes realitzades a Berta entre 2009 i 2015. Disponible en https://youtu.be/K0zK2NvwB2A

Font: elaboració pròpia

La dimensionalització i categorització de les fonts audiovisuals es va fer seguint la proposta de l'anàlisi sociològica del discurs (Ruiz, 2019; 2009), en combinació amb altres procediments d'anàlisi. En primer lloc, després d'una lectura completa de les transcripcions del material audiovisual, seguint un procediment de codificació inductiva (Huberman i Miles, 2000), es va procedir a la reducció del text en unitats d'anàlisi (Cáceres, 2003) fins a establir els criteris de definició (Díaz-Herrera, 2018) que mostressen la composició del discurs (Ruiz, 2009). En un segon moment de l'anàlisi, de tipus contextual, amb èmfasi en la comprensió del context de producció del discurs, els criteris de definició van ser deduïts sistemàticament

fins a la identificació de categories interpretatives, seguint el procediment de la *grounded theory* (Corbin i Strauss, 2015). Finalment, d'acord amb Ruiz (2009), es van establir les connexions teòriques entre els discursos analitzats, codificats primerament i després categoritzats, amb l'espai social de producció,⁹ arribant a identificar tres dimensions analítiques centrals: agenciament, resistències i feminismes comunitaris i indígenes (Quadre 2).

⁹ Aquesta perspectiva considera que l'espai social en el qual el discurs sorgeix i adquireix sentit fa possible comprendre'l en un espai i un temps concrets, vinculat amb un univers simbòlic determinat i amb intencions discursives pròpies (Ruiz, 2019).

Quadre 2 Organització i classificació del discurs

Dimensions centrals	Categories (unitats de context)	Codis (unitats de registre)
Agenciament	i) Autonomia de les dones	1. Posicionament antipatriarcal 2. Dret al cos
	ii) Control sobre els recursos i el territori (béns comuns)	3. conflicte capital-vida
	iii) Pensar-se col·lectivament	4. Reflexió col·lectiva 5. Perspectiva de futur
Estratègies de resistència	i) Pràctiques de resistència	6. Construir des de l'alegria i l'esperança 7. La diversitat com a valor
	ii) La internacionalització del conflicte	8. Construcció d'autonomies 9. Ratificació Conveni 169
	iii) La defensa de la cosmovisió i espiritualitat indígena (poble Lenca)	10. Cosmovisió Lenca 11. Menyspreu espiritualitat 12. Racisme institucional
Feminismes comunitaris i indígenes	i) Territori-cos i territori-terra en resistència	13. Triple dominació/lluita 14. Reafirmar lluites
	ii) La lluita per la vida contra el capital	15. Construcció col·lectiva 16. Nou projecte de vida
	iii) Construcció de vincles comunitaris	17. Cohesió anticolonial/antipatriarcal

Font: elaboració pròpia

RESULTATS

La dimensió *agenciament* es configura a partir de tres categories: i) autonomia de les dones; ii) control sobre els recursos i el territori, i iii) reflexió col·lectiva; categories que, simultàniament, s'articulen entre si, reflectint la interconnexió entre condicions de vida del poble Lenca i de les dones indígenes.

Pel que fa a l'autonomia de les dones indígenes, Cáceres assenyala:

La de prendre una posició política de no sols fer un treball tècnic metodològic d'enfocament de gènere, sinó prendre un posicionament antipatriarcal, [...] reafirmant el que som com

a dones i les nostres pròpies identitats, i fins i tot reafirmant el dret al nostre cos, a la nostra sexualitat (Codis 1 i 2. *Guardiana de los ríos*).

Un altre patró recurrent en el seu discurs es relaciona amb la tendència a plantejar la importància del control dels béns comuns davant del capitalisme extractiu, observable en l'extracte següent:

I com a poble hem entès que estem apostant per una societat més justa, més humana, i que ens estem enfrontant per a derrotar el projecte d'annexió imperialista, un projecte de dominació i de saqueig (Codi 3. *Pañuelos en Rebeldía*).

Els processos d'agenciamment, individuals i col·lectius, estan també lligats a unes maneres de fer (De Certeau, 1996), a una pragmàtica, en termes de Deleuze i Guattari (1980), construïts a partir d'un passat, però també assentats en un present que, quan es pensa col·lectivament, esdevé una perspectiva de futur vinculant:

I comencem sempre amb una anàlisi reflexionant sobre la realitat. Crec que això, a partir d'ací fins al dia d'avui, és una eina poderosa del COPINH, la reflexió, l'anàlisi col·lectiva de la realitat nacional, local, comunitària. [...] Això ens ha d'ajudar a tenir una perspectiva i a construir els nostres principis a partir d'aquesta realitat (Codis 4 i 5. *Las revoluciones de Berta*)

Les *estratègies de resistència* constitueixen una segona dimensió d'anàlisi, necessària per a comprendre l'esdevenir dels moviments de dones indígenes de Mesoamèrica. Aquestes estratègies, sense intenció d'esgotar-les, s'agrupen en tres categories: i) pràctiques de resistència; ii) la internacionalització del conflicte, i iii) la cosmovisió indígena del poble Lenca.

Després de l'articulació del Front Nacional de Resistència al Colp d'Estat (2009) es comença a gestar el plantejament de la refundació de l'Estat. Aquesta trobada de moviments i visions suposarà reconèixer i valorar la diversitat i, juntament amb això, l'esperança i alegria amb la qual es defineix i significa la lluita col·lectiva:

Vam tenir un debat al voltant d'això dones de diferents parts del país, i bé, aquest és un compartir des de l'alegria també, perquè si hi ha alguna cosa que nosaltres sabem després del colp d'estat, és que, si nosaltres no tenim alegria en això, entusiasme i esperança, estem, com diem nosaltres, mortes en vida (Codi 6. *Con sus propias palabras*).

La col·lectivització de les lluites i resistències, en el territori i fora d'aquest, emergeix com una estratègia d'incidència política orientada a la consecució d'assoliments. En tal sentit, la internacionalització del conflicte suposarà la ratificació de tractats internacionals, però també l'articulació del COPINH

amb resistències llatinoamericanes i globals, de cara a la construcció d'un moviment social ampli:

Fem esforços nacionals i internacionals, i aquest caminar ens ha portat per descomptat a arrancar assoliments, per exemple, la ratificació del Conveni 169 sobre pobles indígenes d'Hondures. [...] Ens ha portat a l'assoliment de tenir titulacions comunitàries, l'expulsió de projectes de privatització dels béns comuns de la naturalesa, creació de municipis indígenes i processos de cerca i construcció d'autonomia (Codis 8 i 9. *Guardiana de los ríos*).

La cosmovisió del poble Lenca i la defensa de la seua espiritualitat serà un altre element recurrent en el discurs de Cáceres:

En les nostres cosmovisions som éssers sorgits de la terra, l'aigua i la dacsa, dels rius; som custodis ancestrals del poble Lenca, resguardats a més pels esperits de les xiquetes, que ens ensenyen que donar la vida de múltiples formes per la defensa dels rius és donar la vida per al bé de la humanitat i d'aquest planeta (Codi 10. *Con sus propias palabras*).

La defensa de l'espiritualitat del poble Lenca posiciona el COPINH com un moviment antiracista i anticolonial, definició que ha de comprendre's no sols en referència a l'intervencionisme dels Estats Units i de les transnacionals, sinó també com un exercici polític d'interpel·lació i denúncia de la supremacia de les minories blanques hondurenyes i del racisme present en les institucions:

Nosaltres vam poder veure tant la jutgessa com els advocats acusadors, és a dir, els de l'empresa, i el ministeri públic, que era el testaferró de DESA, ho vam poder sentir, les expressions de racisme que ells feien, de menyspreu a la nostra espiritualitat, i això a nosaltres ens indigna i ho rebutgem, rebutgem aquest racisme institucionalitzat (Codi 11 i 12. *Las revoluciones de Berta*).

En la dimensió *feminismes comunitaris i indígenes* emergeixen tres categories que serveixen per a comprendre el context de producció del discurs

feminista del moviment indígena-comunitari representat per Cáceres: i) el territori-cos i el territori-terra en resistència; ii) la lluita per la vida contra el capital, i iii) els vincles comunitaris.

Després del colp d'estat, l'escenari polític assenyala, d'una banda, l'articulació d'identitats complexes (classe, ètnia, raça, gènere i orientació sexual) en sintonia amb els plantejaments del feminisme popular (Korol, 2016), i, de l'altra, el desenvolupament d'un procés d'agenciament feminista que implica la recuperació conscient del primer territori de disputa de l'ordre patriarcal, el cos de les dones, com un acte polític emancipatori en coherència amb la consigna feminista «El que és personal és polític».

Cáceres hi fa referència de la manera següent:

Necessitem espais propis on revitalitzar-nos, reafirmar les nostres lluites com a dones i també reafirmar que estem enfrontant-nos a una triple dominació, com diem nosaltres sempre, que és el capitalisme, el patriarcat i el racisme. Nosaltres, les dones, portem aquesta triple lluita (Codis 13 i 14. *Las revoluciones de Berta*).

L'anterior suposa el desenvolupament d'un procés de deliberació i autoconsciència, individual i col·lectiva, sobre la necessitat de desmuntar pactes masculins per a recuperar i defensar el cos i la llibertat de les dones. Aquesta proposta s'integra amb la lluita històrica dels pobles indígenes per a la recuperació i defensa del territori-terra, «com una garantia d'espai concret territorial on es manifesta la vida dels cossos» (Cabnal, 2010: 22-23).

La confluència entre cos i territori posa en el centre la lluita per la vida contra el capital, per a protegir-se a si mateixes i a les comunitats, i, també, per a convertir el model de desenvolupament econòmic en un model respectuós amb els éssers humans i la terra (Federici, 2020). Cáceres descriu aquest procés de la següent manera:

Animem a entregar-se amb esperança a aquest nou procés, i a tots els seus moviments socials, en

la construcció de la pau amb participació plena, efectiva, decisiva i diversa, a tota la societat, els moviments socials i també a totes les insurreccions (Codis 15 i 16. *Las revoluciones de Berta*).

Així mateix, la necessitat de reforçar les identitats col·lectives i la cohesió davant de la desposseïció (Harvey, 2004) emergeix com una interpel·lació per a la construcció de vincles comunitaris que enfronten l'extractivisme i el racisme:

Nosaltres pensem que aquesta lluita que veiem en la comunitat no és aïllada, [...] és un problema mundial [...] que no sols l'afrontem nosaltres, sinó tots els pobles que lluiten contra el colonialisme i que tenen sentit de justícia i per l'emancipació (Codi 17. *Con sus propias palabras*).

Així, aquest feminisme assentat en les comunitats s'articula amb altres feminismes i moviments socials per a enfrontar-se al model neoliberal extractiu i patriarcal. Seguint el que diu Suárez (2013), és un procés de construcció d'un feminisme mesoamericà que se sintetitza en la lluita pel cos i el territori, es recrea en la seua força i cosmovisió i constitueix una proposta política de canvi social i cultural.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

A continuació, es presenten les principals claus derivades de l'anàlisi interpretativa, que connecten el discurs de Cáceres amb el seu context de producció i la discussió teòrica, organitzades entorn de les tres dimensions analítiques centrals. Posteriorment, es trauran algunes conclusions relacionades amb l'objectiu d'investigació.

Agenciament

Una de les principals aportacions i característiques del procés d'agenciament observable en el discurs de Cáceres i en el desenvolupament del COPINH és l'articulació d'una pràctica de resistència des del territori, com a espai d'enunciació i resignificació política (Svampa, 2019) des de la qual emergeix, en termes de Giroux (1992), una «proposta emancipatòria» con-

textualitzada que gira entorn de tres idees centrals: el posicionament antipatriarcal i l'autonomia de les dones, el control sobre els recursos i el territori i la reflexió col·lectiva com a eina de canvi.

Sobre aquest tema, el projecte polític del COPINH, en la veu de Cáceres, s'organitza al voltant de la idea de la lluita antipatriarcal i l'autonomia de les dones, allunyant-se de les definicions teoricoinstitucionals sobre el feminisme i el gènere promogudes per les agències d'igualtat. És, per tant, una proposta pròpia i original en sintonia amb les pràctiques i els llenguatges del feminisme popular i de(s)colonial, que reivindiquen un subjecte autònom en connexió amb altres moviments socials (Curiel, 2019; Korol, 2018). No obstant això, les majors coincidències s'observen amb els posicionaments del feminisme comunitari, especialment en la idea de la defensa col·lectiva del territori-terra i del territori-cos, que emergeix com una interpretació cosmològica i política de la realitat, que genera estructures de significació i esquemes d'interpretació contestataris o alternatius (Svampa, 2019).

Cáceres i les feministes comunitàries comparteixen la significació del territori, la cosa comunitària i el valor assignat, per les cosmovisions i les subjectivitats indígenes, a la relació ancestral de les dones amb la vida i la terra (Federici, 2020). Aquests aspectes s'entrellacen amb la necessitat de defensar i cuidar el territori davant del capitalisme extractiu, utilitzant estratègies de lluita directa en conflictes ambientals, socials i polítics (Gargallo, 2013), la qual cosa connecta amb un projecte polític emancipatori que emergeix des de la reflexió col·lectiva com a eina de transformació social. En aquest sentit, la seua aposta política coincideix amb el «gir ecoterritorial» al qual es refereix Svampa (2019) i és una invitació a imaginar noves maneres d'organitzar la societat, posant en el centre la defensa i la cura de la vida, en totes les seues expressions, en contra de la seua mercantilització i privatització.

Estratègies de resistència

Entre aquestes, destaca la integració de mecanismes d'organització i lluita relacionats amb l'alegria, l'esperança i la rebel·lia, aspectes que marquen una

diferència amb altres moviments de llauradors o indígenes, de caràcter més jeràrquic i tradicional, i aporten una manera de resignificar la lluita col·lectiva (Federici, 2020). Estratègies que es recolzen en cosmovisions i pràctiques ancestrals que desafien el desenvolupisme occidental, però que, també, fan valdre la diversitat i la pluralitat dels sabers (Torres, 2018).

En el discurs de Cáceres, la lluita dels pobles per la defensa del territori és àmplia, solidària, unitària i convoca diferents veus, sense exclusions. La base de la seua proposta naix i s'enforteix en comunitat, per tant, la seua defensa requereix la participació de tots/totes i la creació d'aliances transversals i inclusives entre persones de diferents edats, gèneres, procedències i orígens. Això facilita la internacionalització del conflicte i l'articulació amb altres resistències, ja que els seus plantejaments són pràctics/vivencials i expressen amb claredat els límits i les conseqüències del model neoliberal en tot el planeta. És a dir, en el seu discurs queda patent l'ecodependència humana i la interdependència global entre les causes i les conseqüències de la mercantilització dels béns comuns i la destrucció dels ecosistemes (Svampa, 2019; Pérez-Orozco, 2019). Això facilita la identificació amb la seua lluita i permet reconèixer causes comunes en altres conflictes socioambientals d'altres territoris.

La cosmovisió indígena del poble Lenca expressa una proposta d'habitar el món amb base en pràctiques socials que reivindiquen la reproducció de la vida col·lectiva/comunitària, en lloc de la producció de mercaderies. Una comunitat que conforma una identitat comuna, ancestral i se centra en els cossos i el territori. Això connecta, seguint el que diu Cabnal (2010), amb els postulats del «Buen Vivir» pel que fa a la necessitat de pensar una manera d'existència que recupere les propostes ontològiques, epistemològiques i axiològiques dels pobles indígenes d'Amèrica Llatina.

Feminismes indígenes-comunitaris

Una troballa significativa de l'anàlisi es refereix a la capacitat d'articulació de diferents col·lectius en un escenari global de fragmentació social. La seua

proposta política transcendeix identitats excloents, incorporant en el seu si diferents expressions de lluita que interpel·len les tres formes de dominació presents en els territoris: capitalisme, patriarcat i colonialitat. Una intersecció que impacta tant en el cos de les dones com en els territoris (Guzmán i Triana, 2019). En aquest sentit, el seu discurs també recull la consigna feminista, resignificada pel feminisme popular, del fet que el que és personal és polític (Karol, 2018).

Dins de la cosmovisió Lenca, els esperits femenins resideixen en els rius, i les dones en són les principals guardianes. No obstant això, en el discurs de Cáceres, això no implica essencialitzar el rol de les dones, perquè la supervivència del poble Lenca depèn de la defensa comunitària del medi ambient en un paradigma relacional i sociobiocèntric (Acosta, 2020). Tal com assenyalava Ulloa (2021), el risc d'essencialitzar les nocions de les dones indígenes sorgeix quan es reinterpreten de manera descontextualitzada i no s'associen les cosmologies amb la lluita política per la supervivència, en aquest cas davant del capital que vol mercantilitzar l'aigua del riu Gualcarque i provocar la devastació del territori (terra i cos).

En el discurs emergeix una mena d'ecofeminisme pràctic, o ecofeminisme de la supervivència (Shiva, 1988), en què la dimensió espiritual permet qüestionar el model que fa insostenible la reproducció social, material i natural de la vida, i oposar-se a la cultura binària i jeràrquica desenvolupista. Sempre en connexió amb la crítica del feminisme comunitari a l'«entroncament patriarcal» que va fusionar el patriarcat ancestral originari amb el patriarcat colonial (Cabnal, 2010). Així, el discurs de Cáceres conflueix amb els feminismes comunitaris i indígenes en la crítica al patriarcat, a l'individualisme i a la falsa autonomia dels éssers humans, i es proposa centrar-se en la construcció de vincles i l'enfortiment de la comunitat. En aquests aspectes coincideix amb la mirada feminista de paradigmes com el dels comuns (Federici, 2020) i en la necessitat de col·lectivitzar les estratègies de lluita en contextos neoliberals per a

transformar les relacions de desigualtat, explotació, discriminació i racisme arreu del planeta.

Conclusions

La interrelació de les tres dimensions temàtiques i les categories d'anàlisi permet observar que Cáceres articula la confluència entre els agenciaments feministes i les estratègies de resistències indígenes en un discurs que enllaça transversalment les categories de gènere, ètnia i classe des de la pràctica comunitària i la reflexió política col·lectiva. Aquest plantejament emergeix en un context de violències polítiques, econòmiques i epistèmiques, des d'on es resisteix i s'activen processos de subjectivació política i agenciaments capaços de proposar alternatives, contestar i contrarestar lògiques de poder i control hegemòniques.

Es configura un paradigma relacional emancipador en el qual cos i territori emergeixen com a espais indissociables d'existència vital, resistència/agència i construcció teoricopràctica; qüestionant lògiques patriarcales, individualistes i colonials, i fent valdre els coneixements ancestrals i la saviesa de les cosmologies indígenes que han permès als humans preservar la biodiversitat i relacionar-se amb l'ecosistema de manera més harmònica i justa. És una mirada que resignifica el passat, per a lluitar en el present i salvar el futur.

Cáceres interpel·la el relat desenvolupista basat en el creixement econòmic il·limitat com a generador de la crisi capital/vida, i ens convida a desplaçar l'eix d'anàlisi política des del mercat cap a les cures i la defensa de la cosa comuna. Les seues aportacions busquen depassar lògiques excloents per a col·locar la reflexió/acció en la construcció de comunitat i en la creació d'un nou teixit social ampli, plural i alegre que desafie els posicionaments binaris i procure integrar les diferents lògiques temporals, organitzatives dels moviments socials i les subjectivitats de les cosmovisions indígenes. Superar les lògiques binàries i excloents constitueix un desafiament per a continuar en el camí d'articulació i interrelació de sabers i pràctiques polítiques emancipatòries assenyalat per Berta Cáceres.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acosta, A. (2020). De las teorías de la dependencia al buen vivir, reflexionando para salir de la trampa del desarrollo. En T. Ojeda, i M. Villarreal (ed.), *Pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo* (p. 11-27). Madrid: Los libros de la catarata.
- Barra, R. (2019). *26 años de Lucha y Revolución*. Recuperat el 20 de setembre de 2021 de <https://copinh.org/2019/03/26-anos-de-lucha-y-revolucion/>
- Bosch, A., Carrasco, C., i Grau, E. (2005). *Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo*. Madrid: Ediciones El Viejo Topo.
- Cabnal, L. (2010). *Feminismos diversos: el feminismo comunitario*. Barcelona: ACSUR-Las Segovias.
- Cáceres, P. (2003). Análisis cualitativos de contenidos: una alternativa metodológica alcanzable. *Psicoperspectivas*, Universidad Católica de Valparaíso, vol. II, 53-82. DOI: 10.5027/psicoperspectivas-vol2-issue1-fulltext-3
- Carosio, A. (2012). *Feminismo y cambio social en América Latina y el Caribe*. Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales (CLACSO).
- Corbin, J., i Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Ángeles: SAGE.
- Curiel, O. (2019). Berta Cáceres y el feminismo decolonial. *LASA FORUM* 50, 4, 64-69.
- De Certeau, M. (1996). *La invención de lo cotidiano: artes de hacer* (Vol. 1). Ciutat de Mèxic: Universidad Iberoamericana.
- Deleuze, G., i Guattari, F. (1980). *Capitalisme et schizophrénie*. París: Les éditions de minuit.
- Díaz-Herrera, C. (2018). Investigación cualitativa y análisis de contenido temático. Orientación intelectual de la revista Universum. *Revista General de Información y Documentación*. ISSN: 1132-1873. <http://dx.doi.org/10.5209/RGID.60813>
- Entrepueblos (2019). *Las semillas de Berta*. Recuperat el 8 de setembre de 2021 de <https://www.entrepueblos.org/publicaciones/las-semillas-de-berta/>
- Espinosa, Y. (2019). Hacer genealogía de la experiencia: el método hacia una crítica a la colonialidad de la Razón feminista desde la experiencia histórica en América Latina. *Revista Direito e Práxis*, 10, 2007-2032. <https://doi.org/10.1590/2179-8966/2019/4388>
- Estermann, J. (2012). Crisis civilizatoria y Vivir Bien. Una crítica filosófica del modelo capitalista desde el allin kawsay/ suma qamaña andino. *Polis (Santiago)*, 11(33), 149-174. <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-65682012000300007>
- Federici, S. (2020). *Reencantar el mundo. El feminismo y la política de los comunes*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Forstenzer, N. (2019). Feminismos en el Chile Post-Dictadura: Hegemonías y marginalidades. *Revista Punto Género*, (11), 34-50. [10.5354/0719-0417.2019.53879](https://doi.org/10.5354/0719-0417.2019.53879)
- Garay, N. (2018). Los bienes comunes y el buen vivir en el constitucionalismo latinoamericano: de las exclusiones históricas a las inclusiones cuestionadas. *Prolegómenos: Derechos y Valores*, 21(42), 135-159. DOI: <https://doi.org/10.18359/prole.3895>
- Gargallo, F. (2013). *Feminismo desde Abya Yala: ideas y proposiciones de las mujeres de 607 pueblos en nuestra América*. Buenos Aires: América Libre.
- Gebara, I. (1989). *Intuiciones ecofeministas: ensayos para repensar el conocimiento y la religión*. Madrid: Editorial Trotta.
- Giroux, H. A. (1992). *Teoría y resistencia en educación: una pedagogía para la oposición*. Ciutat de Mèxic: Siglo XXI.
- Guzmán, N., i Triana, D. (2019). Julieta Paredes: hilando el feminismo comunitario. *Ciencia Política*, 14(28), 23-49.
- Harvey, D. (2004). *El nuevo imperialismo: acumulación por desposesión*. Madrid: Akal
- Herrero, A. (2017). Ecofeminismos: Apuntes sobre la dominación gemela de las mujeres y la naturaleza. *Ecología política*, (54), 18-25.
- Herzog, B., i Ruiz, J. (ed.) (2019). *Análisis sociológico del discurso: Enfoque, métodos y procedimientos*. Universitat de València, Servei de Publicacions, 2019. ISBN 9788491343653
- Huberman, A. M., i Miles, M. B. (2000). Métodos para el manejo y el análisis de los datos. En C. A. Denman, i J. A. Haro (comp.), *Por los rincones. Antología de métodos cualitativos en la investigación social* (p. 253-300). Hermosillo: El Colegio de Sonora.
- Kabeer, N. (2021). Three faces of agency in feminist economics: capabilities, empowerment and citizenship. En G. Berik, i E. Kongar (ed.), *The Routledge Handbook of Feminist Economics*. Nova York: Routledge.
- Korol, C. (2016). Feminismos populares: Las brujas necesarias en los tiempos de cólera. *Nueva sociedad*, (265), 142-152.

- Korol, C. (2018). *Las revoluciones de Berta*. Buenos Aires: Ediciones América Libre.
- Lugones, M. (2008). Colonialidad y género: Hacia un feminismo descolonial. En W. Mignolo (comp.), *Género y Descolonialidad* (p. 13-25). Buenos Aires: Ediciones del Signo.
- Madrid, R. Z. (1998). *Movimiento Social de Mujeres y Desarrollo*. Tegucigalpa: Inédita
- Madrilonia.org. (2011). *La carta de los comunes para el cuidado y disfrute de lo que de todos es*. Madrid: Traficantes de Sueños
- Martínez, M. (2019). Presentación. Una (breve y no muy sistemática) aproximación a la noción de agencia desde la vulnerabilidad. *Papeles del CEIC*, vol. 2019/1, paper 205, 1-9. <http://dx.doi.org/10.1387/pceic.20616>
- Medina, R. (2018). Resistencias, identidades y agencias en las mujeres saharauis refugiadas. *Revista Internacional De Pensamiento Político*, 9, 163-181.
- Milanovic, B. (2018). *Desigualdad mundial: un nuevo enfoque para la era de la globalización*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Muñoz-Saavedra, J. (2019). Una nueva ola de feminista... más allá de #MeToo. Irrupción, legado y desafíos. En P. Rivera-Vargas et al. (ed.), *Políticas Públicas para la Equidad vol. II* (p. 177-188). Santiago de Chile: Colección Políticas Públicas, Universidad de Santiago de Chile.
- Ojeda, T., i Villarreal, M. (2020). Orígenes y evolución del pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo. En T. Ojeda, i M. Villarreal (ed.), *Pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo* (p. 29-51). Madrid: Los libros de la catarata.
- Paradis, C., i Matos, M. (2012). Los feminismos latinoamericanos y su compleja relación con el Estado: debates actuales. *Íconos - Revista de Ciencias Sociales*, (45), 91. <https://doi.org/10.17141/iconos.45.2013.3111>
- Paz Rada, E. (2017). Disputa y crisis política e histórica en los procesos de integración en América Latina. *Temas Sociales*, (41), 27-62.
- Pérez-Orozco, A., (2019). *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Pleyers, G. (2018). *Movimientos sociales en el siglo XXI: perspectivas y herramientas analíticas*. Buenos Aires: CLACSO.
- Plumwood, V. (1993). *Feminism and the mastery of nature*. Londres: Routledge.
- Puleo, A. (2002) Feminismo y ecología: Repaso a las corrientes de ecofeminismo. *El ecologista*, (31), 36-39.
- Quijano, A. (1999). Colonialidad del poder, cultura y conocimiento en América Latina. *Dispositivo*, 24(51), 137-148.
- Rauber, I. (2016). Hegemonía, poder popular y sentido común. *El Ágora USB*, 16(1), 29-62. <https://doi.org/10.21500/16578031.2164>
- Reyes, G. E., i Fiorino, V. R. M. (2019). Consenso de Washington y repercusiones en inequidad económica y social. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 24(85), 58-78.
- Ruiz, J. (2009). Análisis sociológico del discurso: métodos y lógicas [71 párrafos]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 10(2), Art. 26. <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0902263>.
- Salgado, C. (2018). *Manual de investigación. Teoría y práctica para hacer la tesis según la metodología cuantitativa*. Lima: Fondo Editorial de la Universidad Marcelino Champagnat.
- Santos, B. S. (2018). Introducción a las epistemologías del sur. En M. Meneses, i K. Bidaseca (coord.), *Epistemologías del sur* (p. 25-61). Buenos Aires: CLACSO/Coimbra: CES.
- Shiva, V. (1988). *Abrazar la vida: Mujer, ecología y supervivencia*. Madrid: HORAS.
- (2020). *Reclaiming the Commons: Biodiversity, Indigenous Knowledge, and the Rights of Mother Earth*. Santa Fe: Synergetic Press.
- Suárez, M. S. (2013). *Un feminismo, asentado en comunidades y territorios, parece estar emergiendo en Honduras*. Recuperat el 4 d'abril de 2021 de <https://www.alainet.org/es/articulo/76221>
- Svampa, M. (2010). Movimientos sociales, matrices socio-políticas y nuevos escenarios políticos en América Latina. *OneWorld Perspectives*. WP 01
- (2019). *Las fronteras del neoextractivismo en América Latina: Conflictos socioambientales, giro ecoterritorial y nuevas dependencias*. Bielefeld: Bielefeld University Press. <https://doi.org/10.14361/9783839445266>
- Torres, C. M. (2018). Feminismos del Sur, abriendo horizontes de descolonización. Los feminismos indígenas y los feminismos comunitarios. *Estudios Políticos*, (53), 9.

- Ulloa, A. (2021). Repolitzar la vida, defender los cuerpos-territorios y colectivizar las acciones desde los feminismos indígenas. *Ecología Política*, 61, 38-48.
- Villarroel, Y. (2018). Feminismos descoloniales latinoamericanos: geopolítica, resistencia y Relaciones Internacionales. *Relaciones Internacionales*, (39), 103-119. <https://doi.org/10.15366/relacionesinternacionales2018.39.006>
- Zapata, M. (2007). Feminist Movements in Mexico: From Consciousness-Raising Groups to Transnational Networks. En M. L. Femenías, i A. A. Oliver (ed.), *Feminist philosophy in Latin America and Spain* (p. 1-20). Amsterdam: Rodopi.

NOTA BIOGRÀFICA

Judith Muñoz-Saavedra

Doctora en Sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona. Investigadora postdoctoral i docent en el Departament de Didàctica i Organització Educativa de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona. Membre del grup de recerca FODIP (formació docent i innovació pedagògica). Línies de recerca: estudis de gènere i desenvolupament, educació per a la justícia i ciutadania global.

María Soledad Ascencio Cortés

Doctora en Estudis de Gènere per la Universitat Autònoma de Barcelona. Investigadora postdoctoral a l'Escola de Treball Social de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso, en el marc del Projecte ANID ANILLO ATE220035: GÉNERO, BIOPOLÍTICA Y CREACIÓN. Línies de recerca: estudis feministes i de gènere, polítiques públiques i educació superior.

Zoila Madrid Rossel

Màster en Treball Social Llatinoamericà, docent a la Universidad Nacional Autónoma de Honduras (UNAH). Estudis especialitzats en feminismes. Treballs de recerca en temes de pobresa, dones i cures.

Agraïments:

PROYECTO ANID ANILLO. Xile. ATE220035 "Género, biopolítica y creación. Nuevas formas de gobierno de la vida y de las relaciones sociales de género para nuevas prácticas, teorías y epistemés".